

INTERNATIONAL JOURNAL OF VOLGA - URAL AND
TURKESTAN STUDIES (IJVUTS), VOLUME 1, ISSUE 1, P.95-116.

ULUSLARARASI İDİL - URAL VE TÜRKİSTAN
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (IJVUTS), CİLT 1, SAYI 1, S.95-116.

Sovyet Rejimi Altındaki Kazakistan da Dâhil Olmak Üzere Orta Asya'daki Göçmenlerin Yerleşik Hayata Geçirilmesi¹

T. Zhdanko²

(Çev. Utku Işık)³

Özet

20. yüzyılın başlarında Rus İhtilali'yle birlikte oluşan yeni devlet düzeni; beraberinde Orta Asya'da kendilerine özgü tarım, hayvancılık, çobanlık gibi ekonomik faaliyetleri geleneksel olarak yüzyıllardan beri devam ettiren göçebelerin sistematik olarak modern yaşama geçirilmesi ve kent yaşamına tam bir entegrasyonunu beraberinde getirilmiştir. Bu dönüşüm tahmin edileceği üzere sancılı ve uzun bir süreç içerisinde SSCB hükümetinin Kazaklar da dahil olmak üzere Orta Asya'daki göçebe topluluklar üzerinde baskıcı ve aynı zamanda kent yaşamına geçmede destekleyici sosyal ve ekonomik politikaları sonucunda gerçekleşmiştir. Bu makalede Orta Asya'da yaşayan göçebe toplulukların tarihi süreç içerisinde gerçekleştirdiği ekonomik modeller, bu coğrafyanın coğrafi özellikleri ve göçebelerin yerleşiklerle olan ilişkileri ayrıntılı bir biçimde açıklanmıştır. Bazı araştırmacıların görüşlerinin tersine aslında göçebeler ve yerleşikler arasında güçlü ve olumlu bir etkileşimin var olduğu ortaya konmuştur. Hatta bu iki grup arasında bir köprü vazifesi gören bir yarı göçebe yaşam tarzının bu gruplar içindeki konumu irdelenmiştir. Orta çağda Kazak, Kırgız ve Türkmenler ve yarı göçebe Özbeklerde feodal bir yapı kurulmuştur. Bu feodal yapıda tarım alanları, hayvanlar, su kuyuları vb. zenginlikler klan ve boyların ortak malı sayılmasına rağmen bu zenginliklerin kullanım şekli bay ve manap denilen feodal beylerin kontrolündeydi. Bu kontrol onlara en çok ve en iyi hayvanları, tarım alanlarını, su kuyularını vb. sahiplenme hakkı da tanıyordu. Bu makalede Kazak, Kırgız, Türkmen, Özbek ve diğer topluluklardan Orta Asya göçebelerinin feodal beylerin egemenliğine dayalı göçebe kültüründen yerleşik kültürün ve kentlerdeki sosyal yapının hâkim olduğu bir yaşam tarzına nasıl geçtiklerini ortaya koymaktadır. Bu makale, birçok araştırmacının geleneklerin değişmezliği ve göçebelerin yerleşik yaşama psikolojik hazırlıksızlık görüşlerinin aksine göçebelerin kentlerde sanayide çalışan işçi sınıfına geçebileceğini ve kent toplumuna uyum sağlayabileceğini göstermesi açısından önemlidir.

Anahtar kelimeler: Sovyet Rejimi, Orta Asya, Göçmenler, Yerleşik hayat.

Sedentarisation Of The Nomads Of Central Asia, Including Kazakhstan, Under The Soviet Regime

Abstract

In the early days of the 20th century, Russian Revolution had caused that nomads who had maintained distinctive economic activities like agriculture, stockbreeding and sheepherding etc for centuries had been settled

¹ T. ZHDANKO. (1966). "Sedentarisation of the Nomads of Central Asia, including Kazakhstan, under the Soviet Regime", *International Labour Review*, 1.93. pp. 600-620.

² Tarih biliminde doktor. Orta Asya Bölümü Başkanı, Etnografi Enstitüsü, Rusya Bilimler Akademisi.

³ Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Doktora Öğrencisi. İletişim: utkuisik@windowslive.com

and complete integration to town life. This change taken place by means of strict and supportive policies about integration to settled life of SSR government. In this article, economic models of Central Asian nomads, geographical features of Central Asia and interaction between nomads and settled people were clarified in detail. On the contrary of some researchers' opinions, there were close and positive relationships between nomads and settled people. Semi-nomadic people who tied nomadic and settled people was studied. In Middle Age, Kazaks, Kirghizs, Turkmens and semi nomadic Uzbeks had had feudal system. Although cultivated areas, animals, water wells etc had been considered as common properties of clans and tribes "bay" and "manap" had controlled all the properties. This provide that bay and manap had the best cultivated areas, animals and water wells as well. In this article how Central Asian peoples like Kazaks, Kirghizs, Turkmens, Uzbeks and other ones settled. In this article on the contrary of some researchers opinions, nomads could work as a worker in factories and get into settled life.

Keywords: Soviet Regime, Central Asia, Nomads, Resident life.

Giriş

Çorak bölgenin çöl veya yarı çöl alanlarında ve bozkırlarda yaşayan, hayvancılıkla uğraşan göçebelerin yaşam koşullarındaki gelişmeler, yalnızca ekonomik ve sosyal açıdan değil yaşam biçimi olarak da yerleşik düzene uyum sağlama ve modern uygarlığa giriş meseleleri; özellikle Asya ve Afrika'daki belli başlı gelişmekte olan ülkeler için sürekli gündemdedir ve büyük önem taşımaktadır. Bu ülkelerdeki bilim insanları ve hükümetler teknoloji çağının ve coğrafi etkenlerin olumsuz etkilerinden dolayı göçebeliliğin ve göçebe toplulukların geleceği üzerinde düşünmektedirler (Berque, 1959: 481). Bu durum SSCB'deki deneyimlerin değerini arttırmaktadır. Sovyet rejiminin ilk yıllarında sosyalist hükümetin tüm desteğiyle göçebelerin ve yarı göçebelerin yerleşik düzene geçirilmesi uygulamaya konmuştur. Bu süreçte, söz konusu insanlar eğitim ve yaşam standartlarını hızlı bir biçimde arttırmalarına olanak sağlayan çiftçiliğin ve hayvancılığın farklı kollarıyla tanıştıkları gibi birçok üretim faaliyetini de öğrenmeye başlamışlardır.

1917'den Önceki Süreç

Göçebelik ihtilalden önce SSCB sınırları içindeki birçok ulus arasında yaygındı. Göçebeliliğe dayalı birçok ekonomik ve kültürel yapı da geniş çaptaki farklı bölgelerde oluşmuş durumdaydı. Bu ekonomik ve kültürel yapılar coğrafi koşulların veya nüfustaki etnik birleşmenin sonucu ortaya çıkmıştı. Sibiry'a da ren geyiği besleyenler (Nenetler, Çukçiler, Koryaklar), tayga'da ren geyiği besleyen ve avlayanlar (Evenkiler, Evenler, Dolganlar, Selkuplar vb.), Rus etkisiyle kademeli olarak yerleşik hayata geçirilmiş bozkırlardaki veya ılıman kuşağın ağaçlık ve dağlık bölgelerindeki çoban çiftçiler (Yakutlar, güneydeki Altaylar, Hakaslar, Tuvalar, Buryatlar) bulunmaktaydı (Tolstov, Levin & Cheboksarov, 1959: 296-299). Rusya'nın Avrupa kesiminin güneydoğusunda kırsal göçebelilik; Ural Nehri'ni geçen bozkırlardaki Başkurtlar ve Kalmuklar, Kafkasya'daki Azerbaycan Türkleri ve 19. yüzyıla

kadar çift tekerlekli at arabasına bindirilerek taşınan orta çağa özgü çadırlarda (yurt) yaşayan Nogaylar için geçim kaynağı olmuştur.

Kazakistan'da veya Orta Asya'nın başka bir bölgesinde göçebe ve yarı göçebe Kazak, Türkmen ve Karakalpakların ve bir ölçüde Özbeklerin hem ekonomik hem de kültürel açıdan yaşam biçimi; bozkırlarda, çöl ve yarı çöl alanlarda veya dağlık bölgelerdeki otlaklarda tarla çiftçiliğiyle birleşmiş büyükbaş hayvancılık yapmak şeklinde kendini göstermekteydi (Tolstov, Levin & Cheboksarov, 1959: 163-164).

Tarihi Arka Plan

Göçebe tarımcılık -arkeolojik verilere göre- Avrasya bozkırlarında nispeten yakın tarihte başlamıştır. Tunç Çağı'ndaki yerleşik toplumların karmaşık ekonomilerinin yerini almıştır. Bu karmaşık ekonomi kısıtlı bir hayvancılığı, tarla çiftçiliğini, avcılık ve balıkçılığı kapsamaktaydı.⁴

Yalnızca Demir Çağı boyunca yani çağımızdan önceki ilk bin yıllık döneminde, göçebelerin hayvan besiciliği sürekli yer değiştirme karakteristiğiyle ortaya çıkmıştır.⁵

Hayvanlara besin sağlamak için, önceki otlatma alanı sakinleri, sürülerini tüm yıl otlakta tutmuş ve onları mevsim geçişlerinde bir otlak alanından diğerine götürmüşlerdir. Tüm uruk sürüyü takip etmiş ancak aynı ulusun farklı grupları yerleşik ya da yarı yerleşik yaşam biçimine öncülük etmeye devam etmişlerdir. Çok eski dönemden beri göçebelerin hayvan besiciliği; komşu bölgelerdeki yerleşik tarım ekonomisi ve yarı göçebeler arasındaki karmaşık kırsal ve tarımsal ekonomiyle başa baş ilerlemiştir. Yüzyıllar boyu devam eden bu eş zamanlı üç geleneksel ekonomi tipi birçok doğu ülkesi için karakteristik bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Kazakistan da dahil olmak üzere Orta Asya'da yaşayan insanlar bu ekonomi geleneklerini atalarından miras olarak almıştır.

Tarih biliminin yakın dönemde gelişimi, göçebe yaşamın sosyolojik temeli hakkında daha iyi bir bakış açısı sağlamakla kalmamış; göçebelerin yerleşik düzende, tarımla ilgilenen toplumlarla ve çevrelerinde yaşayanlarla alakalı tüm problemlerine yeni bir ışık tutmuştur. Uzun bir geçmişe sahip olan bu problemlerden bazıları, güncelliğini yitirmemiş ve göçebelerin ekonomik hayatı ve yaşam tarzının değişmesi için yapılan planlamalara önemli ölçüde rehberlik etmiştir. Örneğin göçebeliğin bir problemi incelenirken eğer göçebe toplum,

⁴ *Ocherki istorii S.S.S.R. Pervobytno-obshchiny stroy i drevneishie gosudarstva* (Moskova, Akademia nauk S.S.S.R., 1956), s. 152 ve 169.

⁵ A.g.e., s. 181 ve 250; ayrıca bkz.: *Vsemirnaya istoria*, Vol. 1 (Moscow, 1955), s. 528- 29; *Ocherki obshchei etnografii. Obshchie svedeniya. Avstralia i Okeania, Amerika, Afrika* (Moskova, 1957), s. 48-49.

bu toplumun üyeleri ve vahalarda yaşayan sakinler arasındaki bağlar göz ardı edilerek soyutlanmış bir biçimde ele alınırsa yüksek ihtimalle yanlış bir sonuca ulaşılabacaktır.

Antik dönemden beri bozkır ve vaha hayatı arasındaki ortak ilişki birbirine yakın ekonomik bağlara dayanır. Örneğin; el işi, tarım ve hayvan ürünlerinin takası iki yaşam tarzı için de ortaktır. Kentler, göçebeleri ve yerleşik yaşayanları birbirine bağlama işlevi görmüştür (Bartold, 1963: 239; Grekov & Yakubovsky, 1950: 28; Batrakov, 1955: 75).

Göçebelerin ve yerleşik yaşayan çiftçilerin arasında geçmişte daima uzlaşmazlık olduğu ve bunun gelecekte de devam edeceği yönündeki sabit fikrin aksini kanıtlayacak birçok tarihi kanıt bulunmaktadır. Göçebelerin yerleşikler üzerine etkileri yalnızca tarım alanlarına yapılan saldırılarla sınırlı değildir. Yeterli miktarda tarihi veri; göçebelerle yerleşikler arasındaki etnik, kültürel ve ekonomik etkileşimi aynı zamanda ortak barışçıl ilişkileri doğrulamaktadır. Örneğin, göçebe Türkler tarihin farklı dönemlerinde Tacikler de dâhil olmak üzere neredeyse tüm Orta Asya'nın etnik yapısının biçimlenmesini sağlamıştır (TOLSTOV, 1962: 72-92).

Ayrıca bozkırlarda ve çöllerde en eski zamanlardan beri yaşayan boyların ve toplumların yaşam biçimi hakkında yapılan ve Kazakistan da dahil olmak üzere Orta Asya'da yaşayan göçebe ve yerleşiklerin uzlaşmazlıkları sonucuna ulaşan çalışmalar gereksizdir. Bu bölgelerde antik çağdan beri üçüncü bir etnik grubun- yarı göçebeler (ya da yarı yerleşikler)- önderliği artık zarar görmüş durumdadır. Değinen önceki konularla birlikte düşünüldüğünde bu durum, bazı araştırmacılar tarafından öne sürülen göçebelerle yerleşik hayat arasında psikolojik, kültürel ve diğer aşilamaz bariyerlerin olduğu yönündeki iddialarının ikna edicilikten ne kadar uzak olduğunu göstermektedir. Sayısal olarak her zaman önem arz eden yarı yerleşik nüfus, Orta Asya nüfusunun ekonomik sistemler, kültürel kalıplar ve yaşam tarzı açısından farklı diğer bölümleri arasında bir bağ görevi görmektedir.

Bu iddialar aynı zamanda tarihçilerin, etnografların ve ekonomik coğrafya hakkında çalışan uzmanların elde ettiği sonuçlar tarafından çürütülmüştür. Bu sonuçlar göstermektedir ki ne antik ne orta ne de modern çağda saf ve yerleşik veya yarı yerleşik karakteristik özellikler göstermeyen bir göçebe toplum var olmuştur (Tolstov, 1934: 103). Aynı etnik grupta, temel ekonomik ve kültürel kalıpların yanı sıra genellikle tarihi nedenler ve coğrafi koşullardan ötürü çeşitlenen ve farklılaşan başka özellikler de vardır (Örneğin toplumun etnik kökenleri, komşu toplumlardan etkilenme vb.).

Bölgenin Doğal Özellikleri

Birlikte 4 milyon kilometrekarelik bir alanı kaplayan Orta Asya'nın Sovyet bölgesi ve Kazakistan, en çarpıcı farklılıkları barındıran büyük bir alanı içine almaktadır. Geniş ırmaklar birçok vadi boyunca akarken yüksek sıradağlar; çok geniş ovalar, derin çöküntü havzaları, elverişli vahalarla çevrili kavurucu sıcaklığa sahip çöllerle karşılaşmaktadır. Karlarla kaplı, çıplak ve yüksek platolar; Sovyetler Birliğinin en sıcak noktası Amuderya Nehri olmasına rağmen birçok açıdan kuzeydeki tundra bölgesine benzemektedir (Murzaev, 1957: 6). Sulamalı tarıma dayalı ileri derecede uygarlaşma erken dönem Antik Çağ'da Orta Asya'da gelişmeye başlamış, yerleşik köyler ve şehirler ortaya çıkmıştır. Yine de aynı zamanda, bugün Kazakistan ve diğer Orta Asya cumhuriyetlerinden oluşan bu alanın büyük kısmındaki doğal kaynaklar ve coğrafi koşullar yüzyıllar boyu yerel ekonominin dayanak noktası olan hayvan otlatma açısından gıpta edilecek bir biçimde uygun durumdadır.

Bölgenin doğusu ve güneyi dağlarla kaplı olmasına rağmen büyük bir bölümü bozkır, çöl ve yarı çöl alanlardan oluşmaktadır.

Kazakistan'ın Ural ve İrtiş nehirleri arasında kalan kuzey kesimi bozkırlardan oluşmaktadır ve kısa bir zaman önceye kadar çıplak bir bölgeyken günümüzde burada tahıl üretimi yapılmaktadır. Yıllık 250-350 mm yağış miktarı ile susuz tarım yapmak mümkündür. Güneye doğru alan (yaklaşık 45-46° K enlemleri); Hazar çöküntü havzasının kuzeyi ve Kazakistan'ın iç kesimlerinin dalgalı bölgeleriyle kaplı yarı çöl alanlardır. İklim tüm kıtada geçerlidir ve kışları soğuk, yazları ise oldukça sıcaktır. Yetersiz yıllık yağış miktarından (200-250 mm) dolayı susuz tarım zordur ve su kaynakları sulama yapılmasından ötürü yetersizdir. Yarı çöl bozkırlar esasen otlak olarak kullanılmaktadır çünkü besi hayvanları bitki örtüsünden (otsul, kokulu, tuzcul) ve ince kar tabakasından dolayı genellikle yıl boyu otlayabilmektedir. Güneyin daha da ilerisinde çok geniş bir alanı kaplayan; kum, kil ve taştan oluşan; Kazakistan ve diğer Orta Asya cumhuriyetlerinin en büyük çölü bulunmaktadır. Burası, SSCB'nin en geniş çöl alanı olan Kızılıkum'u (300.000 km²den daha fazla bir alana sahiptir ve yarısı Kazakistan sınırları içindedir.) ve Karakum'u (yaklaşık olarak %90'lık bir kısmı Türkmen SSC'nin içindedir.) içine almaktadır. Bu alan sıra dışı bir biçimde kuraktır ve yıllık yağış miktarı 200 mm'den daha azdır. Yaz sıcaklığı, uzun ve buza imkân vermeyen mevsimleri, yabanî dereler veya çöllerin içinden geçen büyük nehirler -Amuderya ve Sirderya- sayesinde oluşan sulama imkânı pamuğa ve diğer mahsullere dayalı tarımın oluşmasını sağlamıştır. Aynı zamanda büyük ölçekli kum tepeleri ve sıradağların eteklerindeki lös ovaları antik zamanlardan beri kısa ömürlü otların (kokulu, tuzcul bitkiler) ve makilerle kaplı kumullar

üzerinde yıl boyu beslenen özellikle koyun, keçi ve develer için otlak olarak kullanılmıştır. Yine de su yetersizliği, otlakların kullanımını arttırmayı her zaman için sınırlamıştır.

Benzer biçimde Han Tanrı, Pamir ve Alay dağları farklı rakımlarda otlatma imkânı sağlamakta, yüzyıllardan beri göçebelerin sürülerini otlatması için uygun vadi ve eğimli alanları oluşturmaktadır.

Bitki örtüsü ve iklim açısından bu ovalarla benzerlik gösteren dağ eteklerinin üst kesimlerinde yağış miktarından dolayı susuz tarım yapmak mümkündür. Diğer kuşak, halfa otuna benzer iri otlarla kaplı kurak bozkırdan oluşmaktadır. Diğer 1200 metre ile 1500 metre arası rakımdaki kuşak ise sık çalılıklardan ve kışın yaprak döken ormanlardan meydana gelmektedir. Bunları iğne yapraklı ormanlar ve orman üst sınırının hemen altında bulunan büyük otlara sahip çayırlar takip etmektedir. Burası, asıl yazın hayvanların otlatıldığı kuşaktır ve “javlaw” diye adlandırılmaktadır. Buranın üst kuşağında en yüksekte bulunan ve kısa otlardan oluşan çayırlar vardır ve aynı zamanda yazın hayvanları otlatmak için de kullanılmaktadır. Çayırların beş cumhuriyet içindeki toplam alanı muazzamdır. Yalnızca Kazakistan’da SSCB’ninkinin yarısına eşit olan 181 milyon hektarlık bir otlatma alanı mevcuttur.

Ekonomik Teşkilat

Sovyet ekonomi coğrafyası konusunda uzman araştırmacılar, Orta Asya’daki geleneksel ekonomi modellerini sınıflandırmıştır. Bu sınıflandırmada tarım ekonomisi altı ana başlığa ayrılmıştır. İki yoğun sulama gerektiren tarım, biri hayvan besiciliği, üçü tahıl üreticiliğiyle hayvan besiciliğini birleştiren çiftçiliktir (Cherdantsev, 1957: 279). Daha ayrıntılı bir sınıflandırmayla coğrafya uzmanları 15 ekonomi modelinden bahsetmektedir. Bu sınıflandırmanın üçü hayvan besiciliğini, geri kalanları tarla çiftçiliği ya da tarla çiftçiliğiyle birleşmiş hayvan besiciliğini esas almaktadır (Saushkın, 1947: 13-16 & 273-421). Bunların dışında Orta Asya’nın her bir toplumu ve Kazakistan; etnik köken, coğrafi çevre ve tarihi gelişimleri sonucu tarla çiftçiliği, hayvan besiciliği veya diğer ekonomik etkinliklerde kendilerine has modellerini geliştirmiştir. Sosyal, etnik ve kültürel olduğu kadar coğrafi etkenlerden de kaynaklanan yerel farklılıklar, aynı ulusun içinde ve aynı ekonomik modellerde kendini göstermiştir.

19. yüzyıl ve 20. yüzyılın erken dönemlerinde Orta Asya’nın başlıca uluslarında yürütülen ekonomik faaliyetler aşağıdaki gibidir.⁶

⁶ Her bir toplumdaki ekonomi modelleri hakkında bilgi için uygun bölümlere bkz. *Narody Srednei Azii i Kazakhstana*, Vol. 1 (1962) ve Vol. II (1963), bibliyografya ve harita ile birlikte (Vol. 11’e ek olarak).

Son derece karışık bir etnik yapıya sahip olan Özbekler arasında yoğun sulamaya dayanan tarım çiftçiliği hakimdir. Geniş sulak vahalarda ve şehirlerde yaşamış; sulama, çiftçilik, sebze yetiştiriciliği, bağcılık, el işi ve ticaret konularında atalarından engin tecrübeler miras almışlardır. Bunun yanı sıra yarı göçebe büyük bir grup Özbek de bulunmaktadır. Bu grup sulamalı tarımla (dönem dönem vahaların çevresinde meşgul olmuşlardır) çöl bölgelerindeki otlaklardaki hayvancılığı (Kuzey Harezm) ya da dağ ve dağ eteklerinde yapılan susuz tarımla dağlık alanlarda yapılan hayvancılığı (Özbekistan'da bulunan Zerefcan, Kaşkaderya, Surhanderya vadileri ve Tacikistan'da bulunan Kafirnigan Vadisi vb.) birleştirmişlerdir.

Ovalarda yaşayan Tacikler her zaman sulak vahalarda çiftçilikle uğraşmışken dağlık bölgelerde yaşayan Tacikler, vadilere dağılmış bir biçimde alçak dağların çevresinde bulunan vahalarda, çöküntü havzalarında, Pamir-Alay sıradağlarındaki eğimli alanlarda yüksek rakımlarda yapılan hayvan besiciliğiyle birleştirdikleri çiftçiliğe (kuru veya sulu) dayalı farklı bir ekonomiye sahip olmuşlardı. Yüzyıllar boyunca sulu tarımla çöl bölgelerinde göçebe ve yarı göçebelere özgü hayvancılığı birleştirmiş olan Türkmenler, bir ölçüde geniş çöl vahalarının (örn. Murghab, Tejen, Amuderya vadileri vb.) çiftçileri olarak ayrı bir grupta değerlendirilebilir. Bu bölgede susuz tarımla göçebelere yüksek bölgelerde yaptıkları hayvan besiciliği birleştirilmiştir. Dağlık alanlarda yaşayan Türkmenlerin başka bir bölümü ise Kopet Dağları'nın eteklerindeki küçük vahalarda farklı sulu tarımla ilgilenmişlerdir. Sulu tarımda farklı bir yöntem kullanmışlardır: *karız* olarak bilinen yer altından sulama yöntemi. Özellikle Tekinler olmak üzere birçoğu göçebelere özgü yüksek rakımlarda yapılan hayvan besiciliğiyle ilgilenmişlerdir. Türkmenlerin üçüncü bir kolu, aralıklı olarak sulu tarımla veya bataklık halindeki nehir ağızlarında (ör. Harezm vahaları, Atrek bozkırları, Karakum, Amuderya deltası) tarımla uğraşan yarı yerleşik çiftçi ve hayvan besicileridir. Bu kol aynı zamanda çöl bölgelerinde göçebelere özgü hayvancılık da yapmışlardır. Son olarak Balkan Dağları'nda yaşayan ve toprağı diğer koldakilere göre daha az işleyen Türkmenler vardı. Kumluk çöl bölgelerinde Türkmenler tarafından yapılan göçebelere özgü hayvan besiciliğinin ayırt edici özelliği, toprağın kuru olmasından kaynaklanan şiddetli otlak yetersizliğiydi. Hayvanlar su kaynaklarının bitişiğindeki kumluk alanda otlamaktaydı. İlkbahar ve yazın erken dönemlerinde hayvanlar, kışın ve ilkbaharda su depolayan killi topraklardaki birikintilerden su içmekteydi.

Aral Denizi ve Amuderya deltasındaki Harezm vahalarının kıyısında yaşayan Karakalpaklar, geleneksel, karmaşık ve fazlaca uzmanlaşmış bir ekonomiye sahiptiler. Göçebelere özgü hayvan besiciliği, tarla çiftçiliği ve balıkçılığı birleştirmiştiler. Bu bölgedeki Karakalpaklar

yarı yerleşiktiler ve yerleşiklere özgü tarımı uygulayamazlardı çünkü deltanın kolları sürekli yer değiştirmekte aynı zamanda kuruyabilmekte yahut araziye su altında bırakabilmekteydi.

Göçebelere özgü hayvan besiciliğinin baskın olduğu ekonomi modelleri en iyi biçimde Kazaklar ve Kırgızlar tarafından uygulanabilmiştir.

Kazakların karakteristiği olarak karşımıza çıkan yarı çöl veya çöllerdeki hayvan besiciliği, daha çok kuzey güney göç hareketlerini gerektirmiştir. Onların kışı geçirme bölgeleri ve hemen yakınlarındaki kışlak otlama alanları soğuktan, rüzgarlardan ve yoğun kar yağışından dağlar, yoğun kamış setleri, çalılık ve kumul tepeleri tarafından korunan güney bölgeleriydi. Yaz otlama alanları, kuzeydeki çimenlik bozkırlar veya göllerin ve nehirlerin kıyısıydı. Bahar aylarında, göçebeler yol boyunca bitki örtüsünün sıklaştığı bölgelerde dururdu. Güneyden kuzeye giderlerdi. Örneğin; Mangışlak, Ustyurt kışlak alanlarından Uil, Sagız, Emba, Hobta nehirlerine doğru yolculuk ederken bazen yaklaşık 1000- 1200 km yol almıştırlar. Güney ve doğunun dağlık kesimlerinde Kazaklar da Kırgızlarla aynı şekilde ovalardan dağlara doğru yolculuk etmişlerdir. Birçok Kazak'ın bazısı Harezmi ve Taşkent'teki geniş vahalarda bazısı Han Tanrı Dağı eteklerinde yüksek kesimlerdeki hayvan besiciliğiyle birleştirdikleri çiftçilikle ilgilenmiştir. Birçok Kazak yarı göçebeydi. Yıllarca göl kıyılarında, Amuderya ve Sirderya deltalarındaki vahaların çevrelerinde ekip biçme ve kırsal hayata özgü bir ekonomiye sahip olmuşlardır. Bu tür ekonomik yapı, Karakalpaklarda olduğu gibi bazı zamanlarda "kairs"⁷ deden bataklık alanlardaki ilkel tarımla kendisini göstermekteydi. Kuzey bölgelerde Kazaklar, göçebelere özgü hayvan besiciliği yanında yarı sulamalı tarımla da ilgilenmişlerdi.

Göçebelere özgü ve yüksek kesimlerde yapılan hayvan besiciliği Kırgızlar arasında yaygındı. Hayvan besiciliğinde farklı yüksekliklerdeki olgunlaşmış bitki örtüsünden yararlanmayı sağlayan, dağlık alanlardaki geleneksel dikey göçebeliği uygulamışlardı. Kışlak alanlar deniz seviyesinin altında kalan vadiler, geçitler ve diğer korunaklı noktalardan oluşmaktaydı. Kış mevsiminde besi hayvanları köylerin çevrelerinde otlatılır, yalnızca bay ve manap denilen toprak sahibi zenginlerin büyük sürüleri, kışı karların rüzgarla uçtuğu dağlık bayırlarda geçirirlerdi. İlkbahar ve yaz mevsimlerinde sürüler yavaş yavaş yüksek platolara çıkmaya başladılar. Yine de Kırgızlar, yüzyıllardır Fergana vadilerinin bayırlarında, Issık Köl bölgesindeki Çu ve Talas nehirlerinin vadilerinde sulu veya susuz tarıma aşındılar. Sulu tarım için Han Tanrı ve Pamir-Alay sıradağlarındaki dağ pınarları veya nehirlerden su elde etmekteydiler. Orta Asya'da yetiştirilen esas hayvanlar; koyun, keçi, at, deve ve sığırdı. Pamir dağlık bölgesindeki Kırgızlar Tibet öküzü de beslemekteydiler.

⁷ Nehir deltalarında, göl kıyılarında ve adalarda görülen bataklık arazi.

Havyan besiciliği de Orta Asya'daki küçük etnik gruplarda ve Kazakistan'da, örneğin Farsça konuşan topluluklarda ve Orta Asya'da yaşayan Arap kişilerde baskın şekilde kendini göstermiştir.

Sosyal Teşekkül

Göçebe ve yarı göçebe hayvancılığın ortaya çıkışı sosyal yapıyla yakından ilişkilidir. Orta çağda Kazak, Kırgız ve Türkmenler ve yarı göçebe Özbeklerde feodal bir yapı kurulmuştur. Ancak aynı zamanda boylara ve klan ayrılma, boylara ait olan yapıların geniş kapsamlı bir biçimde süreklilik göstermesi sebebiyle aynı şekilde devam etmiştir. Bu ulusların sosyal yapısı Rus tarihçiler tarafından “ataerkil feodalite” olarak tanımlanmıştır. Bu yapıda feodal düzenin esaslarıyla klan yapısının içerisinde yürütülen ataerkil yaşam biçimi birleştirilmiştir.⁸ Besi hayvanı, kuyular ve sürünün takip ettiği yol; boyların ve klanların ortak zenginliği olarak düşünülmüş ve paylaşılmıştır. Her bir klan kuyuların, konaklama alanlarının ve kışlak alanların daimî sahibiydi ancak bu mülkün kullanım şekli klan toplumuna özgü eşitlikçi ve demokratik karakterini kaybetmesine sebep olmuştur. Feodal soylular ya da klan reisleri (Kırgızca *manap*) ve bay (varlıklı halktan kişi), uruklarının göçebe köy topluluklarını yönetmiş ve halkı kendilerine bağlı kılmıştır. Otlakları ve sürülerin ilerledikleri yolları her bir köye paylaşmışlar, en güzel otlak alanını kendi büyük sürüleri için ayırmışlardır. Halktan ve aynı şekilde otlakları kullanan yabancılardan peşin olarak vergi toplamakta, kendi klanındaki kişilerden karavan ve hayvanların faydalandığı yerler için yer parası almaktaydı. Bazı Kırgız manaplar halka ait alanları kızlarına çeyiz, kalın parası veya oğlanları için gerekli başlık parası olarak hediye etmiştir.

Özellikle Türkmenler için çöl bölgelerinde derin kuyuya girme çok pahalı bir işti ve para, zengin hayvan besicileri tarafından sağlanmaktaydı. Tüm köy halkı katılsa da oba yerine, yeni kuyulara ve yakın otlaklara sahip olan bey söz konusu işi yönlendirmekteydi. Bey, kendi sürülerine su verilmesi konusunda önceliğe sahipti ve eğer su kıtlığı yaşanırsa diğer besicileri hayvanlarına su vermelerinden mahrum bırakırdı. Tüm bu nimetler halkın ortak malı kabul edilse de kimse gücü elinde bulunduran manap ve beyin sahip olduğu otlaklara giden yolları, sulak alanları, konaklama yerlerini ve otlama alanlarını kullanmaya cesaret edemezdi. Yalnızca büyük sürüleri olan ve daha iyi durumdaki besiciler, alçak bölgelerle dağlar arasındaki bu göçebelere ait güzergahı tamamlayabilirdi. Küçük sürülere sahip besiciler için bu durum söz konusu değildi. Onlar sürülerini otlatma işlemi için büyük sürü sahiplerine

⁸ Ataerkil feodalitenin karakteristik özellikleri için bkz. L. P. POTAPOV, a.g.e., s. 85-89; *Istoria Kazahskoy S.S.R.*, Vol. I (Alma Ata, 1957), s. 158-161; *Istoria Kirgizii*, Vol. I (Frunze, 1963), s. 309-315; ve *Ocherki istorii Karakalpakii*, Vol. I (Taşkent, 1964), s. 178 ve 278-279.

teslim etmek zorundaydı. Kendilerinin veya beylerin topraklarını işledikleri kışlak alanların dışında kalan diğer yoksul köylüler bunun dışında zenginlerin sürüleri için çobanlık yahut tarlalarında ırgatlık yapardı. Bu ataerkil feodalitenin ayırt edici özelliklerinden biri, kölelikle klanın yardımına ve korumasına olan bağımlılıktır. Zengin bir göçebe kendi klanından fakir birine sürüsüne bakması, koyunlarının tüylerini kırpma, odun kesme vb. hizmetler karşılığı ineklerinden bağışlardı. Yoksul adamın eşi ise kısrakları ve koyunları sağma, keçe dikme vb. gibi işlerde çalışırdı. Bu hizmet *sauyn* olarak adlandırılırdı. Kazaklar arasında bey, yoksul insanların kırpma işi karşılığında birkaç koyun ve seyahat ettirme karşılığında bir at sahibi olmalarını sağlardı.

Ayrıca uruk üyeleri, manap veya beye ev yahut çiftlikte bazı toplu hizmetlerde bulunmakla yükümlüydü. Aynı zamanda beyin bir oğlanın doğumu veya sünneti, bir ölü merasimi, devlet görevlileri yahut diğer önemli kişilerin ziyaretleri vb. aile törenleri dolayısıyla feodaliteye özgü çiftlik ve besi hayvanı ürünleri gibi vergiler vermek zorundaydılar. Geleneksel klan toplumunda bu ataerkil ve halka ait ortak modeller aynı zamanda aile ve evlilik adetlerini de etkilemekteydi. Örneğin dışevlilik, erkek kardeşin dul kalan eşiyle evlenme, başlık parası vb.

Bazı daha da fakir göçebeler, başlık parası konusunda yardım almaya güvence almak karşılığında zengin akrabalarının yanında yıllarca ücret talep etmeden çalışırdı.

1917'den Önceki Politika

Zaman sıradan bir hayvan besicisinin zengin akrabadan yardım şeklinde ortaya çıkan uygulamanın bir sosyal adaletsizlik olduğunu idrak etmede güçlük yaşamıyla geçmiştir. Bu durum göçebe toplumlarda ataerkil eğilimleri açıklamayı kolaylaştırmaktadır. Buna ek olarak Çar kanunları altında (Step Bölgeleri İdare Kanunu, 1891) göçebeler tarafından kullanılan topraklar devletin malı ilan edilmişti ancak köy halkları bu toprakları yerleşik geleneğin devamı olarak kullanabilecekti. Böylelikle, geçmişte olduğu üzere feodal beyler yerleşkeleri, otlakları ve su kaynaklarını kendi toplumu için kullanmaya devam etmiştir.

Arkaik geleneksel töre ve uygulamaların korunması için her türlü çaba gösterilmişti. Soylu aileler, uruk yaşamını kontrol altında tutmakta haklı gerekçe öne sürebilmeleri açısından için soy kütüklerini oluşturmada desteklenmiştir.

Feodal beyler ve her uruğun beyi, kır ekonomisinin zamanı geçmiş biçimlerinin korunması konusunda oldukça istekliydiler. Çünkü klanlara dayanan toplum yapısı kendi zenginliklerinin kaynağıydı.

Dolayısıyla Çar hükümetinin tarım reformları ve siyaseti, en fakir kesimdeki göçebe çobanların emeklerinin istismar edilmesi ve fakir kalmalarının önüne geçemedi. Aynı şekilde herhangi bir sosyal gelişime engel oluşturan feodal yaşam biçimi ve arkaik ataerki toplum düzenini değiştirmekte de başarısız oldu. Ayrıca Kazakistan ve diğer Orta Asya ülkelerinin Rus ekonomisine piyasa ve ticaretin birleşmesiyle dahil olması kırsal üretimin daha önemli hale gelmesine yol açtı. Hayvan besiciliğiyle ikincil ürünler arasında ilişki kurarak bunun getirdiği gelirden etkilenen büyük besiciler alabildiğine hızlı bir biçimde sürülerini genişlettiler. Bu da elbette otlak alanların onların kontrolünde aynı oranda genişlemesine neden oldu. Yirminci yüzyılın başlangıcında artık halka ait arazileri açıktan açığa ele geçirdiler. Örneğin Kokçetav bölgesinde beş sığırdan daha azına sahip olan en fakir köylüler Kazakistan'daki arazilerin yüzde 50'sinden fazlasında yaşamaktaydı. Buna rağmen beye ait olan araziler bölgedeki toplam Kazak arazisinin yüzde 7'sine denk gelmekle birlikte atların yüzde 50'si, koyunların yüzde 48.5'ine sahiptir (Tursunbaev , 1957: 16-17). Kostanay bölgesinde toplam arazinin yüzde 56'sına denk düşen 11.000 arazide 20. yüzyılın başlangıcında hiç koyun yoktu, yüzde 20'sine bir at ya düşüyor ya düşmüyordu. Ancak beyin 56 arazisinde 3000 at, 22.000 koyun ve keçi, 8000 sığır vardı (Churin: 1949: 5). Bu büyük fark Kazakistan, Kırgızistan ve Orta Asya'daki göçebeler tarafından yaşanan diğer bölgeler için ayırt edici bir özellikti.⁹

Kazakistan, Kırgızistan ve Türkmenistan'daki birçok yoksul köylü o derece yoksullaştırıldı ki iş bulmak için köylerini terk etmek zorunda kaldılar ve tarıma dayalı yerleşik bir yaşam düzenine geçmeye çabaladılar. Kendi yerleştirme taslağına teşvik için Çar hükümeti, en iyi araziye ihtiyaçtan fazlasının üretildiğini bahane ederek yerel halktan almıştı. Sonrasında arazi Göç İdaresine verilmiştir. Kırgızlara ait neredeyse tüm verimli araziler alınmış ve farklı gruplardan Kozaklara veya göçmen köylülere ayrılmıştı. Kazaklar arasında ortak bir sorun ortaya çıkmıştır: Kozak memurlarına veya zengin çiftçilerine daha önce Çar hükümeti tarafından ellerinden zorla alınan araziler için fahiş fiyatlarda kira ödemeye zorlanmışlardı (Tursunbaev , 1957: 21-22).

Kazak köyleri daha çok hükümet tarafından verilmiş emlakları bulunan geniş arazi sahiplerinden oluşmaktaydı. Bu arazi sahipleri bey ve manaptan arazi kiralar, daha ortak kullanılan ekilebilir arazi ve çayırların kullanılması için teşvik edilirdi. Kozak memurları ve zengin çiftçileri çok sayıda ırgatı çalıştırdı. Bunların çoğu Rusya'nın aşırı nüfuslu

⁹ Örneğin, Kırgızlar arasında Pişnek bölgesinde yüzde 49.5 (31900'den 15700'ü) fakir arazi parçası vardı. Bunların yüzde 11.2'sinde besi hayvanı beslenmekteydi; bey ve manap yalnızca toplam arazilerin yüzde 5.5'ine (1800 arazi parçası) sahip olmasına karşın toplam Kırgız sığırlarının yüzde 37.5'una sahipti (*Istoria Kirgizii*, Vol. II (Frunze, 1963, s. 35).

bölgelerinden gelen, daha iyi koşullarda yaşamak ve talihlerini değiştirmek isteyen göçmen köylülerdi. Yine de bunların büyük çoğunluğu hala yoksul ve topraksız yaşamaya devam etmekteydi. Sonuç şuydu: Yoksul Rus ve Ukraynalı göçmenler yoksul Kırgızların yanı sıra bey veya manap için yahut zengin çiftçiler için ırgat olarak çalışmaktaydılar (ILYASOV, 1959: 17-21).

Böyle durumlarda yerel yöneticiler doğal olarak tarım yapabilmek için arazi isteyen göçebelerin bu isteklerini ağırdan almışlardır. Benzer şekilde bey ve manap, ucuz işçi havuzunun önemini azaltma ve bunların köylerindeki tartışmasız otoritelerini zayıflatma politikasıyla klanlarındaki en yoksul kişiler ve onlara bağlı diğerler kişilerin yerleşik düzene geçmemesi için ellerinden gelen her şeyi yapmışlardı. Buna rağmen göçebe ve yarı göçebelerin yerleşik düzene geçişi devam etmiştir. Örneğin Bişkek bölgesinde yerleşik hayata geçmiş 1913 itibarıyla 17.000'i aşkın sayıda sâkini bulunan üç farklı Kırgız topluluğu bulunmaktaydı. Yerleşik hayata geçmiş Kazak ve Kırgızlar, göçmen köylülerden yüksek verimli tarımı öğrenmiş ve tırpan gibi Rus tarım aletleriyle tanışmışlardı. Kendi payına Rus ve Ukraynalı köylüler, sulama teknikleri anlamında yerel halktan daha önce tanıdık olmadıkları bir şeyler öğrenmiş ve hayvan besiciliği vb. alanlarda yeni tecrübeler kazanmışlardı. Yerleşik hayata geçmiş Kazak ve Kırgızlar da kendileri için Rus ve Ukraynalı tarzında evler inşa etmeye ve çevre köylerdeki yerleşiklere özgü diğer özellikleri kavramaya başlamışlardı. Ancak Kazak ve Kırgızlar arasında yerleşik düzene ve tarıma geçiş sancılı, ağır ve çalkantılı halde gerçekleşmiştir. Örneğin Ruslar tarafından ele geçirilmeden önce tahıl üretiminin yapıldığı Çu Nehri ve Talas Vadisi'nin aşağı kesimlerinde 1913 yılında arazinin yüzde 58'i tahıl üretiminde kullanılmaktayken Aktöbe bölgesindeki Kazak arazilerinde bu oran yüzde 90'dı. Omsk bölgesinde ise 3.2 kadar düşük bir orandı. Ayrıca yarı yerleşik yoksul köylüler tarafından kullanılan araziler oldukça küçüktü.

1916 itibarıyla Akmola (Astana) bölgesinde Kazak nüfusunun yüzde 40'ı, Semey bölgesinde yüzde 78'i, Turgay'da yüzde 63'ü, Ural bölgesinde yüzde 65'i, Semireçenks (bugünkü Almatı) bölgesinde yüzde 72'si, Sir-Derya bölgesinde yüzde 61'i göçebe ve yarı göçebe hayata öncülük etmekteydi (Tursunbaev, 1957: 21-22). Ekim Devrimi'nin arifesinde Kazakistan, Kırgızistan ve Türkmenistan'ın büyük bölümü; hala göçebe ve yarı göçebeler tarafından yürütülen çağdışı kırsal ekonominin hâkim olduğu topraklardı.

Sovyet Rejiminde Göçebe Nüfus

Ekim Devrimi'nden sonra Sovyet hükümeti, karmaşık bir görev olan Orta Asya ve Kazakistan'daki toplumlara yardım etme görevini üstlendi. Hükümet böylece bu toplumları çağdışı yaşamlarından kurtarmaya ve sosyal yapılarını sosyalist çerçevede modernleştirmeye soyundu. Bu sanayileşme, kırsal nüfusun kooperatiflere yerleştirilmesi ve kültürel açıdan topluca yükseltilmesi vasıtasıyla başarılı olmuştur.

Tarım Reformu

Sovyet rejiminin başlangıcından beri hükümet hayvan besiciliği yapılan bölgelerdeki birçok yoksul çobanı kalkındırmak için adımlar atmıştı. Vergi yükünün çoğu varlıklı besicilere yüklenmiş, eğer varsa birkaç sığırı olan yoksul köylüler vergiden muaf tutulmuştur. Tarım reformuyla ilgili anketler de yürütülmüştü.

Bu ölçümlerden ilki 1921-1922 yıllarında Çar hükümetinde yerleşik düzene geçmeye zorlanan Kazakistan, Kırgızistan ve göçebelerin yaşadığı diğer bölgelerde gerçekleştirilmiştir. Yerleştirme şemasına (yaz ve kış otlak alanları, ekilebilir araziler, çayırlar ve otlatma güzergahları) göre el konulmuş olan araziler yerli halka geri verilmiştir. Bu reformun amacı Rus göçmenlerle yerli nüfus arasında arazi kullanımı açısından tam bir eşitliği sağlamaktı. Bölgeyi yoksul Kazak ve Kırgızlar kadar Rus köylüleri, Uygur ve Dunganlar gibi başka uluslar ve boylar da paylaşmaktaydı.

1927'de Kazakistan Hükümeti ekilebilir arazileri ve otlakları yeniden paylaştırdı. Varlıklı beylerden alınan arazilerin yüzde 60'tan fazlası çiftlik işçilerine ve yoksul köylülere; yüzde 30 kadarı kısmen zengin durumdaki köylülere; yüzde 8 kadarı ise daha iyi durumdaki çiftçilere verilmiştir¹⁰. Her bir köyde uygun durumdaki arazilerin dağıtımı, yoksul köylülerin yerel dernekleriyle birlikte yerel Sovyet yöneticileri tarafından yapılmıştır. Arazilerin bu dağıtımı ve zengin feodal beylerin ayrıcalık, hak ve ekonomik güçlerinin kısıtlanması yalnızca göçebelerin yaşadığı bölgelerdeki sosyal yapıda şiddetli bir değişimi ortaya çıkarmakla kalmamış aynı zamanda geleneksel otoriteyi ve önceki dönemlerde hüküm süren klan beylerinin toplum üzerindeki etkisini de zayıflatmıştır. Bu psikolojik dönüm noktası, sosyalizme doğru gelişime ortam hazırlaması açısından son derece önemliydi.

Yarı göçebe nüfusu da etkilemiş olan su kaynakları ve arazilere sahip olmaya dayalı sistemdeki yenilik, 1925-1929 yılları arasında Orta Asya cumhuriyetlerinde yürürlüğe kondu. Kendileri hiçbir şekilde çalışmayan kişilerin sahip olduğu arazilerin ya tamamına yahut bir bölümüne el konuldu. Bu araziler yoksul köylü ve çiftçilere paylaştırıldı.

¹⁰ *Istoria Kazakhskoy S.S.R.*, Vol. II: *Epokha sotzializma* (Alma-Ata 1963), s. 294.

Sulu arazisi pek az olan Türkmenistan'da yerleşik ve yarı yerleşik halka arazi dağıtımını içeren tarım reformundaki araziler, yalnızca el konulmuş araziler değildi. Aynı zamanda Sovyet döneminin ilk dönemlerinde çöl halinde bulunurken henüz sulanmaya başlamış ve ardından hükümet tarafından finanse edilerek iyileştirilmiş arazilerdi. Yeni çiftlikler de hükümet tarafından yük hayvanları, çiftlik makineleri, tohum ve kayda değer ölçüde vergi indirimiyle desteklendi.

Bu değişiklikler dışında, hayvanların su içebileceği alanların kurulması için kuyuların kamulaştırılması ve kaynakların temini de birçok çobanın durumunu iyileştirdi. Ayrıca farklı boy, klan ve ulustan aileler, bazısı son zamanlarda iyileştirilmiş bazısı da daha önceki klanın kanallarıyla sulanmış bulunan komşu arazilere yerleştiler. Böylelikle klan yerleşim sistemi ve klanlara özgü kırsal ve sulak alan kullanımı, sosyal düzeni ve kapalı köy yapısıyla birlikte çözülmeye başladı.

Kişilerin yararına düzenlenen sulak ve kırsal alanların kullanımıyla ilgili tarım reformu politikası, göçebelik ve yarı göçebeliliğin hala yaşandığı yerlerde ekonominin kademeli olarak yeniden yapılandırılmasının başlangıç noktasıydı. Birçok yarı göçebe, kendilerine arazi verildikten sonra yerleşik hayata ayak uydurabilmiştir. Bu yenilikçi ekonomik ve sosyal değişimin bir parçası olarak yeni bir köylü dernek yapılanması ortaya çıkmıştır.

Ortaklaşalık

1920'lerdeki ortaklaşalık hareketi; ilk önce tarım ürünlerinin takas edildiği, farklı ürünlerin tedariki ya da satışıyla sınırlı kredi ve tüketici birliği ile başlamıştır. Sonrasında toprağın iyileştirilmesi; makine üretimi ve tedariki; donanım, yük hayvanı ve tohumların tedariki gibi ortaklaşalık etkinliklerin farklı biçimlerini uygulamaya ve bunları genişletmeye başladılar. Kazakistan steplerinde kurulmuş olan bu ortaklaşalık anlayışını göçebelere sevdirmek için özel taşra marketleri tasarlandı. Bu merkezlerde hayvan ürünleri işlenmekte buna mukabil göçebelere işlenmiş bu ürünler veya yiyecekler sağlanmaktaydı. Ayrıca bu merkezlerde çalışanların kültürel ve öğretici görevleri de bulunmaktaydı.

Ortaklaşalık çalışma sisteminin ülkenin en ücra köşesinde bile yaygınlaşması, en üst düzeyde birlikte çalışma seviyesi durumu olan, üreticilerin birlikte hareket etmesi biçiminde bir ortaklaşalık ortam hazırlamıştır. Ekonomik olarak gelişmiş bölgelerde tam anlamıyla ve evreleriyle ortaklaşalık üretim demek olan kolhoz, (kolektif çiftçilerin kendi evleri yakınında bireysel arazilerin dışında) kolektif çiftçiliğin en yaygın şekli haline gelmişti. Ortaklaşalıkmanın ilk yıllarında özellikle göçebe ve yarı göçebelerin hala yaşadıkları kırsal

bölgeler başta olmak üzere daha az gelişmiş alanlarda kolhoza yakın bir yöntem tanıtılmıştı. Bu “Toprakta Ortak Çiftçilik Birliği” (T.O.Z.) olarak bilinirdi. Bu sistemde toprağın işlenmesi ve mülkiyeti halka aitti ancak çiftlik hayvanları ve araç gereçler köylülerin özel malı olarak kalırdı. Kolhozdan önceki diğer bir geçişken model ise T.O.J. (Ortak Hayvan Besiciliği, Hayvan Yemi Üretimi ve Çiftçilik) olarak adlandırılmaktaydı ve T.O.Z.’a benzemekle birlikte farklı çiftlik alanlarındaki ihtiyaçlar için uyarlanmıştı. Makine, traktör ve saman yapma makinesi istasyonlarının ortaklaşalık sürecinde önemli bir payı vardı. Bunlar, yeni sosyalist ortak arazilerde çiftçiliğin makineleşmesini sağlayarak kolhozun belkemiği haline geldiler. Devlet çiftlikleri kolektif çiftlikler imkân sağlamak için çok çaba sarf etmiştir. Çünkü kolektif çiftlikler bir örnek ve genişliği, yüksek derecede makineleşmesi, iyi yönetilmesiyle büyük bir fayda örneği olmuştur. T.O.J’a ve kolektif çiftliklere katıldıklarında Kazak ve Kırgız çobanları, göçebe ve yarı göçebe Türkmen grupları, Karakalpaklar, Özbekler ve köylerdeki çiftçi nüfus; hükümet tarafından hibe edilmiş araziler aldılar. Kolektif çiftlikler otlakları ve ekilebilir arazileri içine almaktaydı.

Yerleşik Hayata Geçirilme ve Tarımın Çeşitlendirilmesi

Hayvan besiciliğiyle uğraşılan alanlarda ortaklaşalık süreci, 1930’dan sonra geniş bir yerleşik hayata geçirme faaliyetiyle birlikte yürütülmüştür. 1930’da hala Kazakistan’daki (566.000 arazi parçası (Yusupov, 1960: 35-37) ve Kırgızistan’da 85.000 arazi parçası¹¹) Kazak nüfusunun yüzde 70’ine denk gelen göçebe ve yarı göçebeleri yerleşik hayata geçirme meselesi sıklıkla birçok hükümet organlarıncı federasyon ve federal cumhuriyet düzeyinde ayrıca kongrelerde ve Komünist Parti’nin genel kurullarında tartışılmıştır. Yaşam biçimleri değiştirilmeden, göçebe ve yarı göçebelerin ekonomilerini sosyalist çerçevede yeniden yapılandırmak veya ilkel yaşam tarzlarından kopararak yaşam kalitelerini keskin biçimde arttırmak imkansızdı. Başka bir ifadeyle yerleşik hayata geçmek zorundaydılar. Bu değişimin birçok yönüyle uğraşan 1930-31 kurulu, Kazak ve Kırgız Özerk Cumhuriyetleri’nin Komiser Konseyi tarafından kurulmuştu. İdareyi güçlendirmek, sulama kanallarının yapımı, sulama alanlarında kuyuların kazılması, köylerin planının çıkarılması ve evlerin, okulların, çiftliklerin, hastanelerin yapımı gibi hazırlık çalışmalarını ilerletebilmek için federasyon ve cumhuriyetlerin bütçelerinden yüklü bir ödenek ayrılmıştı. Bu sırada yerleşik yaşama uyum sağlayanlar için hükümet tarafından vergi indirimi ve diğer yardımlar hakkında büyük bir köylüleri bilgilendirme kampanyası yürütülüyordu. Köylülerin yeni ekonomik yapıya ve

¹¹ *Istoria Kirgizii*, Vol. II, s. 339.

yaşam tarzına etkin bir biçimde katılabilmesi için bölgesel meclislerin onayına özel önlemler de sunulmuştu.

Orta Asya ve Kazakistan'daki göçebe ve yarı göçebelerin yerleşik hayata geçirilmesi ve kolektifleştirilmesi karmaşık ve zor bir işti. Aşırı boyutta düşük yaşam düzeyleri ve kültürel geri kalmışlıkları, yüzyıllarca gelişmelerine engel olmuş ataerkil feodal yapıları ve klan toplumunun gelenekleri bu zorlukların asıl sebepleri idi.

Yıllar boyunca kolektifleşme ve yerleşik hayata geçirilme gerçekleşirken bu gelenek kalıntıları, kendi köylerinde sosyalist bir değişime karşı olan eski feodal liderlerin elinde bir silaha dönüştü. Klanlarındaki diğer kişileri geleneksel dayanışmaya ve atalarına itaate teşvik ederek uzun süredir devam eden gelenekleri, yeni kurumlara ve kendi zenginliklerini kısıtlayan, ayrıcalıklarını ortadan kaldıran, göçebe köylerdeki egemenliklerini baltalayan kanunlara karşı yürürlüğe koydular. Bu liderler, "kolektif çiftliklere üyelik gönüllü olmalı" kuralı büyük bir istekle reddedilince kolektifleşmenin ilk dönemlerinde yerel kuruluşların tüm hatalarından faydalandılar. Bu kural daha geri kalmış bölgelerde daha hızlı ve yüksek dereceli bir kolektifleşmenin yapılması için hükümetçe yürürlüğe konmuştu. Bu süreçte yapılan hatalar daha sonra Komünist Parti Merkez Komitesi ve ilgili hükümet kurulları tarafından birçok özel kararlarla düzeltilse de bu süre zarfında değişimin açık ve gizli düşmanları bu hatalardan faydalanmış ve kolektif çiftlikleri dağıtmak, hayvanların ortak kullanılmasını ortadan kaldırmak vb. için girişimlerde bulunmuşlardı. Manap ve bey, Alaş Orda ve Sovyet hükümetinin devrim politikasına kararlılıkla karşı çıkan yerel kent soylu milliyetçiler tarafından desteklenmekteydi. Yine de yerel nüfusun büyük bir bölümü -işçiler- yeni politikayı desteklemekte ve 1933 ilkbaharı itibariyle Kazakistan'da yalnızca 58.000 göçebe topluluk ve 187.000 yarı göçebe topluluk bulunmaktaydı.

Hayvan besiciliğiyle uğraşan köylülerin büyük çoğunluğu kolektif çiftliklere katıldı. 1934 itibariyle tüm çiftliklerin yüzde 85.9'u kolektifleştirilmişti. Bu da köy halkının büyük çoğunluğunun sosyalist örgütlü üretimi desteklediğini göstermekteydi. Kırgızistan'da 1931 ile 1934 yılları arasında 70.000 köylü aile yerleşik hayata uyum sağlamıştı. Bundan sonrasında eski göçebe anlayışı ülkenin ücra köşelerindeki Kırgız köyleriyle sınırlanmış durumdaydı. Buralarda 1930'ların ikinci yarısı boyunca T.O.J. hala hüküm sürmekteydi ve kolektifleştirme 1937'ye kadar tamamlanmamıştı.

Yerleşik hayata geçirilme tek başına göçebe ve yarı göçebeler için güçlü bir ekonomik farklılığa sebep olmamıştı. Eskiden olduğu gibi hayvan besiciliği yine önemli hatta bazen

yerel nüfus tarafından bilinen çeşitli ürünlerin (tahıl, kavun vb.) yetiştirildiği çiftlik kooperatiflerinde ağır basmaktaydı. Kolektif çiftlikler ve devlet çiftlikleri gelişip beylerin düşmanca hareketleri sona erdikten sonra hayvan besiciliği hızla büyüyerek yaygınlaştı. Geniş ve yeni sosyalist tarz çiftliklerde bazı hayvanlar çiftlik yapısında beslenmişler, kalan koyun ve atlar ise çobanlar tarafından alınıp geleneksel biçimde uzak otlaklara götürülmüştür. Günümüzde de hala yaygın olan dağlık bölgelerde yapılan hayvancılık gitgide modernleştirildi. Göçebe yaşam biçimi kaybolduğu için bugün çok farklı bir biçimde devam etmektedir. Mevsimlik otlaklarına taşınan çobanları takip eden bir avuç çiftlik işçisi bile kolektif ya da devlet çiftlik köylerindeki kendi arsalarıyla bitişik evlerine sahiptirler. Ayrıca kalan işgücü ve aileleriyle temas halindedirler.

Asıl otlakların bulunduğu ücra alanlarda çobanlar işlerine devam etmekte ve hiçbir zorluk yaşamamaktadır çünkü kolektif çiftlikler onların rahatı için ortak merkezler olmuştur. Kışlık otlak alanlarda çobanlar için ısıtılmış evler ve hayvanlar için yem depoları bulunan barakalar, kar fırtınası veya sert soğuklarda hayvanların dışarı çıkmadan otlayabilmesine imkân tanımaktaydı.

Sosyalist tarzdaki büyük çiftliklerde, otlamaya çıkan besi hayvanlarının yetiştirilmesi, yüzyılların deneyimi ve göçebeliğin ilk zamanlarından beri yerel halkın ürettiği pratik bilgileri güncel yetiştirme yöntemleri ve bilimsel otlatma sistemleriyle birleştirmektedir.

Tarım için uygun olmayan geniş çöl, yarı çöl, bozkır ve Kazakistan ve diğer Orta Asya cumhuriyetlerindeki dağlar etkin bir biçimde kullanılmaktadır. Sulama kanalları kurulu olduğu için, artezyen kuyu çukurları ve yem bitkileri araziyle tanıştığı için çölün kalbinde yalnızca tarım değil aynı zamanda otlatma amaçlı artan bir kullanım söz konusudur.

Sanayileşme, Kentleşme ve Sosyal Değişim

Yerleşik hayata geçirilme ve çeşitlenmiş tarıma başlama, eski yaşamdaki göçebe çobanların yaşam tarzlarının değişiminde rol oynayan tek sebep değildi. Birçoğu sanayinin çekimine kapılmış ve Sovyet rejiminin ilk yıllarında işçi sınıfı içinde yer almaya başlamıştır. Bu dönemde (1926-1929) sayıları gitgide artmıştır.

Hükümet Kazakistan ve Orta Asya'nın sanayileşmesini tüm Sovyetler Birliği'nden daha çok desteklemiştir. Buradaki amaç SSCB'nin daha gelişmiş bölgeleriyle ekonomik olarak eşit düzeyde bir kalkınmayı sağlamaktır. Bu çerçevede SSCB'nin merkez bölgelerinde ilk beş yıllık planda sanayileşme ikiye katlanmışken Orta Asya cumhuriyetlerinde bu üçe, dörde

katlanmış, hatta Kırgızistan ve Tacikistan'da bu oranı dahi aşmıştır.¹² Bu yüksek sanayileşme oranı, her bir cumhuriyetin bütçesi aracılığıyla Sovyet hükümeti tarafından gerçekleştirilen büyük bir sermaye yatırımıyla başarılmıştır.

SSCB'nin sanayileşmesindeki ayırt edici özelliklerden biri dikkat çekicidir: Bu sanayileşme, ülkedeki insanların işbirliği ve ortak destekleriyle uygulanmıştır. Kazakistan ve diğer Orta Asya cumhuriyetlerindeki sanayileşmeyi hızlandırmak için makine takımları, motorlar ve her çeşit fabrika malzemesi Moskova, Leningrad, Sverdlovsk, Gorki, Harkov, Bakü vb. sanayi merkezlerinden temin edilmişti. Ayrıca mühendis, işçi ve tekniker takımları da fabrikaların planlanması ve kurulması, yeni tekniklerin öğretilmesi ve kalifiye işçilerin yetiştirilmesi için gönderilmişti.

Bu endüstriyel tesisler sadece şehir merkezlerine kurulmadı. Birçoğu bozkır hatta çöl bölgelerinde kırsal alanlara kuruldu. Örneğin Türkmenistan'daki ilk ağır sanayi tesisi bir sülfür işleme fabrikasıydı ve 1928-1930'da Karakum Çölü'nün merkezine kurulmuştu. Aynı şekilde Türkmenistan'daki büyük bir petrol merkezi olan Nebit Dağ, Balkan Dağları'nın eteklerine Azerbaycan petrol sanayisinden geçici olarak görevlendirilmiş uzmanlar tarafından kurulmuştu. Birçok tesis ve entegre sanayi birimleri Kazakistan'ın az nüfuslu çıplak bozkırlarına kurulmuştu. Yer altı maden ocakları ve diğer tesisler aynı yöntemlerle Karaganda kömür yatağına kuruldu. Bu güçlüklerle dolu yıllarda Karaganda madencilerine 1931 yılında Ukrayna'dan, özellikle Donbass (Doğu Ukrayna)'tan gelen deneyimli madenci, mühendis ve teknikerler tarafından yardım edildi.

Hükümet, ticaret örgütleri, parti kurulları bakırın yerel çiftçileri ve göçebelerini kuvvetlendirmek için her türlü çabayı göstermişti. Bu zamanla yerli toplulukların işgücüne katılmasına sebep oldu (Yusupov, 1960: 47).¹³ Bu işçiler, yeni becerilerini gerek işbaşında uzman Ruslardan veya diğer işçilerden gerekse okullarda veya staj merkezlerindeki mesleki ve teknik eğitimlerde kazanmıştı. Başka bir seçenek de onların eğitim almak için orta öğretim kurumlarına yahut diğer cumhuriyetlerdeki gelişmiş kurumlara gönderilmesiydi.

1959 nüfus sayımından elde edilen bilgilere göre 1926 ve 1959 arası dönemde Kazakistan da dahil olmak üzere Orta Asya'daki toplam maaşlı ve ücretli çalışan sayısı on kat artmıştı. Tüm SSCB'de ise bu oran altı kattır. Orta Asya'daki en başarılı el becerisine dayalı meslek olan dökümcülükte çalışanların sayısı 1924'e göre 18 kat artmıştır, tüm Sovyetlerde bu oran

¹² 1913 ve 1963 yılları arası Türkmenistan Cumhuriyeti'nde sanayi üretimi 26 kat, Kazakistan Cumhuriyeti'nde 79 kat, Kırgızistan Cumhuriyeti'nde 81 kat artmıştır.

¹³ 1 Ocak 1933'te Kazakistan'da 201.900 işçi ve maaşlı çalışan vardı. Beş yıllık plan süresince Kazak ekonomisine katılan Kazak işçi sayısı üçe katlanmışken, maaşlı çalışan sayısı 2.6 kat artış göstermiştir.

yalnızca 9 kattı. Kimyasal işçilerin sayısı yine aynı yıla göre 72 kat daha artarken bu oran tüm Sovyetlerde 9 kattı.¹⁴

Kazakistan da dahil olmak üzere Orta Asya cumhuriyetlerinin işgücü çok uluslu bir yapıdadır ancak yerel topluluklardan işçiler bugün yüksek bir oranı temsil etmektedir. Yönetici ve profesyonel olarak kalifiye çalışanların büyük kesimi yine yerel kökenli kişilerden oluşmaktadır. Mühendisler, bilim insanları, teknikerler ve denetleyiciler, Kazakistan ve diğer Orta Asya cumhuriyetlerinde yeni ortaya çıkmış işçi sınıfından oluşmaktadır.

Orta Asya'daki göçebelerin yaşam tarzları ve ekonomilerinin sosyalleşmesi; yalnızca bu gelişmiş, sanayileşmiş ve tarıma dayalı cumhuriyetlerin ekonomik gelişimine etki etmekle kalmamış aynı zamanda kültürel gelişmeleri ve sosyal değişimlerinde de rol oynamıştır.

Bu cumhuriyetlerdeki nüfusun büyük kısmı bugün yoğunlukla kentlerde yaşamaktadır. Bu çerçevede Kazakistan'da 1913 ve 1964 arasında kent nüfusu 541.000'den 5.313.000'e yükselmiştir. Kırgızistan'da 106.000'den 936.000'e, Türkmenistan'da ise 117.000'den 874.000'e yükselmiştir. Kent nüfusu toplam Kazakistan nüfusunun yüzde 10'undan yüzde 46'sına, Kırgızistan nüfusunun yüzde 12'sinden 38'ine, Türkmenistan nüfusunun yüzde 11'inden 48'ine çıkmıştır. Bu sayısal veriler, insanların yaşam tarzı ve üretimdeki gelişim neticesinde oluşan geniş kapsamlı değişiklikleri göstermektedir. Sosyal yapıda meydana gelen değişimlere işaret eden bu veriler daha da anlamlıdır. Sovyet rejimin başlangıcından itibaren işçi ve maaşlı çalışanların oranı kolektif çiftlik çalışanlarına bağlı olarak artış göstermişti. Daha önceleri yerel halkın yalnızca az bir kısmını oluşturan işçi ve maaşlı çalışanlar; tüm Özbekistan, Kırgızistan ve Türkmenistan nüfusunun yüzde 57-58'i (1959 sayımında) ve Kazakistan nüfusunun yüzde 80'i olarak hesaplanmıştır. Şunu da belirtmek gerekir ki bu çalışan grubu yalnızca kentli değildir. Sanayi, inşaat, ulaşım, iletişim, ticaret ve diğer alanlarda çalışanların yanında devlet çiftlikleri vb. yerlerde kır kesiminde yaşayan birçok işçi bulunmaktaydı.

Kır kesiminde yaşayan eğitimli işçilerin sayısını, ortaöğretim veya daha üst seviye eğitim almış uzman ve kolektif çiftlik yöneticilerine dayanarak ölçmek kolaydır (1964'te yapılmış bir araştırmadır). Kazakistan Cumhuriyeti'ndeki verilere göre yalnızca ergonomların yüzde 94.5'i, hayvan besisi uzmanlarının yüzde 91'i, veterinerlerin, hemşirelerin ve sağlık teknikerlerinin yüzde 60'ı, mühendis, tekniker ve makine tamircilerinin yüzde 54'ü değil aynı zamanda kolektif çiftlik müdürlerinin yüzde 82'si, hayvan besisi çiftliklerindeki yöneticilerin

¹⁴ S.S.S.R. v tsifrakh v 1960 godu. Kratky statistichesky spravochnik (Moskova, 1961), s. 49.

ve üretimde görev yapanların büyük bir kısmı da kır kesimindeki insanlardan oluşmaktaydı. Kırgızistan'da ortaöğretim ve daha üst seviye eğitim alan uzmanların oranı, ergonomların yüzde 98'i, kolektif çiftlik müdürlerinin yüzde 78'i ve çiftlik yöneticilerinin yüzde 32'sine karşılık gelmekteydi. Bu cumhuriyetlerde binlerce eğitilmiş işçinin varlığı tarımdaki kalitenin artmasında önemli bir paya sahiptir.

Bu dönüşümün başarılı bir biçimde tamamlanması oldukça zor ve karmaşık bir süreç olmuştur. Çünkü gerici anlayışı ve göçebelerin kendilerine özgü yerleşmiş yaşam tarzlarını yok etmek için rehberlik hizmeti sunarken, kitlesel eğitim ve kültürel tesislerin düzenini sağlarken büyük bir dikkat ve ince düşünceye ihtiyaç vardı. Yaşam tarzlarını keskin biçimde değiştirmeleri sayesinde, göçebelerin kolektif çiftliklerde çiftçi olarak yerleşik düzene geçmesi bu gelişimi kolaylaştırdı. Göçebelik kendi içerisinde barındırdığı soğuk, pislik, hastalık ve cahillikle birlikte yok oldu.

Kolektif çiftçiler, önceleri çadırlarını ikinci bir ev olarak yeni evlerinin yanına kursalar da kısa sürede iyi donatılmış köylerindeki konfora alıştılar.

Uruk yapısına dayalı göçebe köylerin gözden kaybolmasıyla içerdiği tüm gelenek ve göreneklerle birlikte boylar ve Uruklar arasındaki ayırım çoğu ekonomik ve sosyal önemini yitirmiştir. Eski tip göçebe olanlar için daha geniş çalışma birimlerine ilgi (örneğin tam yetkili hale geldikleri kolektif veya devlet çiftliklerine) artık daha öncelikli hale gelmiştir.

Aynı gelişim kentlerde ve yeni toplu yerleşim bölgelerinde ortaya çıktı. Sanayileşmenin ilk yıllarında sanayi tesisleri tarafından çalıştırılan göçebeler yeni tesislerin veya kentlerin civarında bazen aileleriyle birlikte sıklıkla tamamen çadırlardan oluşturdukları köylerde yaşardı. Onlara daimî konutlar verildiğinde tıpkı çiftliklerdeki göçebeler gibi eski çevrelerinden kopamadılar ve bazen çadırlarda bazense bu konforlu konutlarında yaşadılar. Yine de zamanla yalnızca işlerini değil bütün yaşam tarzlarını da değiştirdiler. Bu süreç; eğitim seviyelerinin ve teknik bilgilerinin artması, sosyal hayata aktif katılımları ve gitgide artan çokuluslu işgücüyle desteklenmiştir. Onları eğitmek için ticaret örgütleri gibi kuruluşlar tarafından büyük bir çaba harcanmıştır.

Sonuç

Böylece, dağ ve bozkırlarda yaşayanların şehir yaşamına uyum sağlaması çözümü olmayan problemlere yol açmadı ve bazı gelişen ülkelerde şehirlerin gelişmesiyle nitelendirilen sosyal sıkıntıları beraberinde getirmemiştir. Çünkü politika, sanayileşme ve donanım güvenliği ile uygulanmış; işçilerin yaşam şartlarıyla devletin ve ticaret örgütleri tarafından özel olarak

ilgilenilmiştir. Kentlerde kırsal alanlara göre yüksek yaşam koşullarıyla ve eski yaşam tarzının daha hızlı biçimde terk edilmiş olmasıyla karşılaşmak mümkündür. Ancak günümüze değin kentlerdeki ve çiftliklerde yaşayan işçilerin yaşam koşulları arasındaki fark gitgide azalmaktadır.

Bazı sosyolog ve etnografların göçebelerin modern yaşama “psikolojik hazırlıksızlık” durumu ve geleneksel “kültürel modeller”in değişmezliği ile ilgili öne sürdüğü iddialarının aksine Sovyetler Birliği örneği geleneklerin değişebileceğini göstermiştir. Bu örnek eğitilmiş modern insanın ihtiyaçlarını artık karşılamayan ve yeni yaşam koşullarıyla çelişen, zamanı geçmiş her şeyi teknik tesisler ve bilim sayesinde geliştirmiş ve toplumun emrine vermiştir. Bu asla yararlı ulusal geleneklerin yok sayıldığı anlamına gelmemektedir. Aksine insanların ulusal kültürüne renk katılarak, derinlik kazandırılarak bu gelenekler korunmuş ve geliştirilmiştir. Aynı zamanda birçok ulusu içinde barındıran bu devletin sosyalist kültürüne dahil olunmuş, bu zenginliğin bir parçası olunmuştur.

Kaynakça

- A. Tursunbaev. (1957). *Pobeda Kolkhoznogo Stroya V Kazakhstane*. Almatı.
- B. D. Grekov & A. Yu. Yakubovsky (1950). *Zolotaya Orda İ Ee Padenie*. Moskova.
- Ch. Yusupov. (1960). Iz İstorii Perekhoda Kochevogo Kazakhskogo Naselenia K Osedlosti. *Voprosy İstorii*. Moskova.
- D. Churin (1949). *Sotsialisticheskoe Preobrazovanie Selskogo Khoziaistva*. Almatı.
- E. Murzaev. (1957). *Srednyaya Azia*. Moskova: Fiziko-Geografichesky Ocherk.
- G. N. Cherdantsev, N. P. Nikitin & B. A. Tutykhin (1957). *Ekonomicheskaya Geografiya S.S.S.R.* Moskova.
- J. Berque. (1959). Nomads And Nomadism İn The Arid Zone. *International Social Science Journal (U.N.E.S.C.O.)*, Vol. XI No. 4, S. 481.
- L. P. Potapov. (1954). O Sushchnosti Patriarkhalno-Feodalnykh Otnosheny U Kochevykh Narodov Srednei Azii İ Kazakhstana. *Voprosy İstorii*, No. 6, S. 74; S. 1.
- Rudenko. (1961). K Voprosu O Formakh Skotovodcheskogo Khoziaistva İ O Kochevnikakh. *Materialy Po Etnografii*. Sayı 1. S. 3-5. Leningrad: Geograficheskoe Obschestvo S.S.S.R.
- S. Ilyasov (1959). *Kooperativno-Kolkhoznoe Stroitelstvo V Kirgizii (1918-1929)*. Frunze.

- S. P. (1962). *Narody Srednei Azilii İ Kazakhstana & Antropologichesky Sostav Naselenia Srednei Azii İ Kazakhstana*. Moskova.
- S. P. Tolstov, M. G. Levin & N. N. Cheboksarov (1959). *Ocherki Obshchei Etnografii. Aziatskaya Chast S.S.S.R.* Moskova
- S. P. Tolstov. (1934). *Genezis Feodalizma V Kochevykh Skotovodcheskikh Obshchestvakh. Izvestia Gaimk.* Moskova.
- V. S. Batrakov. (1955). *Orazdelenii Truda Mezhdü Kochevymi İ Osedlymi Raionami. Trudy Sredneaziatskogo Gos. Universiteta.* Taşkent.
- V. V. Bartold. (1963). *Istoria Kulturnoy Zhizni Turkeстана. Sochinenia (Vol. II, Bölüm I).* Moskova.
- Yu. G. Saushkin. (1947). *Geograficheskie Ocherki Prirody İ Selskokhoziaistvennoy Deyatelnosti Naselenia V Razlichnykh Raionakh Sovetskogo Soyuza.* Moskova.